

PALEO-AKTUEEL

NR 21 | 2010

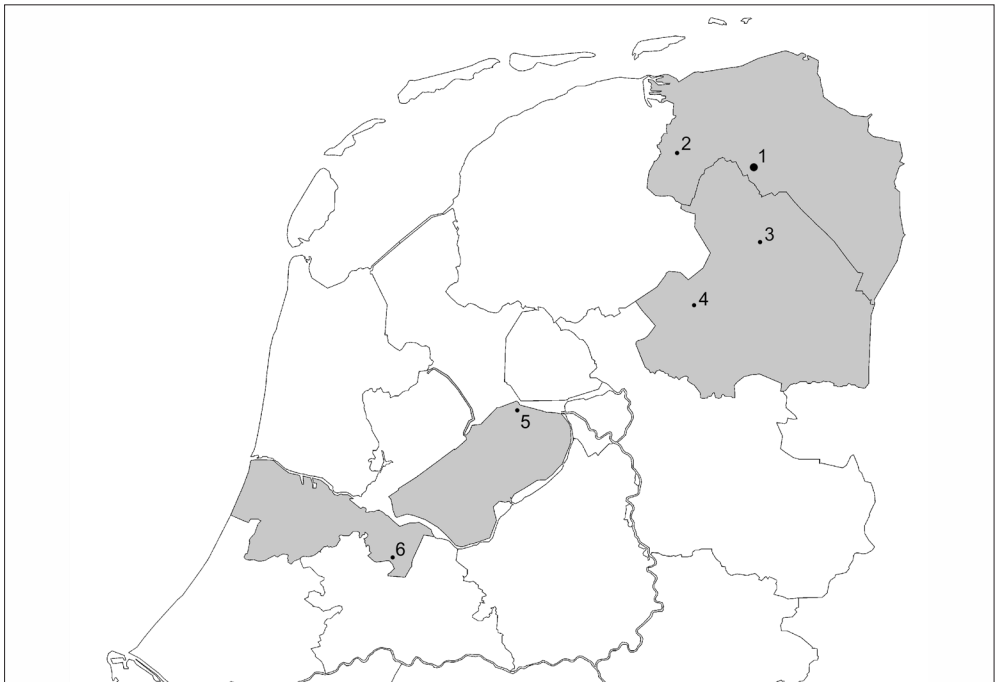
Paleo-aktueel

21

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis
Groningen, 2010

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Duitsland, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) De Krim, Oekraïne

In dit nummer: 1) Groningen, 2) Grootegast, 3) Balloo, 4) Dwingeloo, 5) Swifterbant, 6) Hilversum

Inhoud

Voorwoord	vii
D. STAPERT, L. JOHANSEN, R.J. KOSTERS, W. PRUMMEL & I. WOLTINGE Zes benen <i>retouchoirs</i> van Mauern (Duitsland)	1
J. OFFERMAN-HEYKENS, D. STAPERT & L. JOHANSEN Een Neanderthaler-kampement in het Corversbos bij Hilversum (N.H.)	9
A.M. KOOPS-BESIJN & R.T.J. CAPPERS Aanwijzingen voor plantaardige conservatie van huiden in archeologische contexten	17
E. VAN DE LAGEMAAT, R. MEIJER, D.C.M. RAEMAEKERS, I. WOLTINGE & S.G. MATTHEWS Experimenteel onderzoek naar vroeg-neolithische brede wiggen als houtbewerkingsgereedschap	25
S. DRESSCHER & D.C.M. RAEMAEKERS Oude geulen op nieuwe kaarten. Het krekenstelsel bij Swifterbant (Fl.)	31
R.L. FENS, J.Y. HUIS IN 'T VELD, J.P. MENDELTS, M.J.L.TH. NIEKUS & A. UFKES Jagen, wonen en begraven op de flank van de Hondsrug (Gr.)	39
T. VAN LOON <i>Trigoria Selcetta</i> : Een Late-Bronstijd nederzetting in Rome (Italië)	47
H.P.A. ROOVERS & P.M. VAN LEUSEN Veldverkenningen in de Monti Lepini (Italië): een korte onderzoeksgeschiedenis	55
P.A.J. ATTEMA, T.C.A. DE HAAS, W. DE NEEF & C. WILLIAMSON Site-classificatie in het Džarylgač Survey Project (noordwestelijke Krim, Oekraïne)	63
W.A.B. VAN DER SANDEN & H. LUNING Nieuw licht op de muntschat van Balloo (Dr.)	71
G.W. TOL Bewijs voor laat-Romeinse bouwactiviteit in het achterland van <i>Antium</i> (Italië)	79
H.A. GROENENDIJK & P. VOS Stroobos en Gaarkeuken: sleutelsites middeleeuwse veenontginning in het Westerkwartier (Gr.)	85

M. DE WIT & E. DE LEEUW	
De laat-middeleeuwse ‘Hof te Dwingeloo’ (Dr.) teruggevonden	95
F. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek op het kasteelterrein ‘Paddepoel-Zernikelaan’ (Gr.)	103
H.R. REINDERS	
Vergeten erfgoed: de Grieks-Turkse grens van 1832	109

Jagen, wonen en begraven op de flank van de Hondsrug (Gr.)

*R.L. Fens¹, J.Y. Huis in 't Veld²,
J.P. Mendelts¹, M.J.L.TH. Niekus³ & A. Ufkes²*

Wij dragen dit artikel op aan een van de deelnemers van de campagne van 2008, Gudo Ezendam (1982-2009)

Het Martiniziekenhuis aan de Van Ketwich Verschuurlaan is verhuisd naar een nieuwe locatie. Volgens het nieuwe bestemmingsplan zal in de komende jaren op het terrein van het voormalige Diakonessenhuis de nieuwe woonwijk Helpermaar verrijzen. Voorafgaand aan de bouw is in de periode 2006-2008 het zuidelijke deel van het terrein archeologisch onderzocht.

Het opgravingsterrein ligt op de westelijke flank van de Hondsrug (fig. 1). Hier wordt de ondergrond gevormd door dekzand, dat in oostelijke richting uitwigt op het keileem van de Hondsrug. Naar het westen toe daalt het dekzand relatief scherp richting het dal van de Drentse Aa. Een aan de zuidwestkant van het onderzoeksgebied gelegen dekzandrug vormde een relatief hoog gelegen uitloper in de laagte van het beekdal.

De verschillende opgravingen hebben een schat aan gegevens opgeleverd. Een mesolithische A-spits en twee laat-mesolithische trapezia zijn de oudste artefacten die op het onderzoeksterrein zijn gevonden. Een kampement van deze jager-verzamelaars is niet aangetroffen. Uit de periode Laat-Neolithicum tot en met de Midden-Bronstijd dateren twee spitsen met oppervlakteretouche en twee halffabrikaten van dergelijke spitsen. Sporen uit de IJzertijd bestaan onder meer uit boerderijplattegronden, spiekers, waterputten en ploegsporen. In dit

artikel gaan we vooral in op een nederzetting van de Trechterbekercultuur en een graf van de Enkelgrafcultuur.⁴ Zowel de nederzetting als het graf bevinden zich op de genoemde dekzandrug.

De Trechterbekernederzetting

Uit vooronderzoek was al bekend dat de nederzetting behoorde tot de Trechterbekercultuur. Met hulp van eerstejaarsstudenten en vrijwilligers zijn meer dan 900 vierkante-meter-vakken van deze vindplaats laagsgewijs opgegraven en gezeefd. Het opgegraven areaal is aanzienlijk, maar de vindplaats is niet compleet geborgen. Over het gehele onderzoeksterrein is een lichte strooiing van vuursteen gevonden, wat mogelijk het resultaat is van off-site gebruik. Ook heeft de vindplaats zich verder uitgestrekt naar het westen, op de plaats waar nu een vijver ligt en de wijk De Wijert-Zuid. De bovenzijde van het vondstniveau lag op ongeveer 0,3 m +NAP. De ligging op zandgrond met grondwatertrap VII en drinkwater nabij is gebruikelijk voor nederzettingen van de Trechterbekercultuur (Oosterhuis, 2004: 47).

De nederzetting werd doorsneden door sporen uit de periode IJzertijd-Nieuwe Tijd, waaronder loopgraven uit de Tweede Wereldoorlog, die de vindplaats hebben aangetast. Grondsporen uit het Neolithicum zijn op de hogere zandgronden zeldzaam, vermoedelijk vooral ten gevolge van uitloping. Ter plekke van de vuursteenvindplaats is onder het vondstniveau machinaal een sporenvlak aangelegd. Dat zelfs op dit niveau sporen

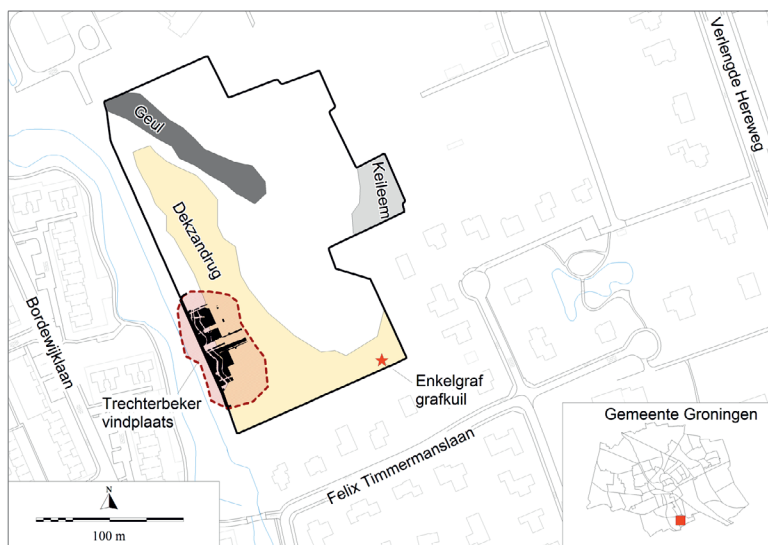

Fig. 1. Overzicht van de vindplaats (Fig. J. Huis in't Veld, ARC bv).

nagenoeg ontbreken, wijst er op dat er waarschijnlijk geen gebruik is gemaakt van structuren die diepe vergravingen vereisten. Het enige zekere neolithische spoor is een kuiltje, dat zichtbaar was vanaf de B-horizont. Het kuiltje bevatte een afslagkern, afslagen, aardewerk en houtskool. Afgezien van dit spoor is de nederzetting gereduceerd tot een dichte strooiing van vuursteen, aardewerk en natuursteen.

Vuursteen

De vindplaats heeft, met inbegrip van het handverzamelde materiaal van de vlakdekende sporenopgravingen en het eerste inventariserende veldonderzoek, ongeveer 45.000 stuks vuursteen opgeleverd. Hiervan zijn er 33.390 beschreven. De overige vuurstenen bevonden zich in het bovenste, verrommelde opgravingsvlak. De vondsten uit dit vlak zijn niet meegenomen in de verspreidingskaart van het vuursteen (fig. 2), afgezien van de geretoucheerde werktuigen.

Slechts een klein deel van de vuurstenen laat zich op basis van de typologische of technologische kenmerken dateren. Het eerste dat opvalt, is dat er sprake is van een afslag-

technologie. De afslag is de meest gebruikte uitgangsvorm voor werktuigen zoals transversaalspitsen, schrabbers, messen, schaven en boren. Voor boren werden ook vaak kernen gebruikt, terwijl bikkels uitsluitend op kernen zijn gebaseerd.

Van de ruim 1.000 werktuigen vormen schrabbers de grootste categorie ($n=509$), gevolgd door transversale spitsen ($n=74$), bikkels ($n=58$), boren ($n=55$), fragmenten van geslepen bijlen ($n=35$), messen ($n=17$), schaven ($n=5$) en sikkelmessen ($n=4$). Daarnaast zijn er enkele honderden geretoucheerde afvalstukken (afslagen, kernen e.d.) gevonden. Als getuigenis van de Trechterbekercultuur zijn vooral de tientallen transversale spitsen en bikkels van belang. De transversale spitsen vormen een groep met veel variatie in grootte en fabricage, en impactschade komt frequent voor. De gemiddelde lengte/breedte-index van de spitsen is 0,73 en dit lijkt overeen te komen met een datering in het midden van de Trechterbekerperiode (zie Niekus, 2008: fig. 5).

De meest enigmatische werktuigcategorie is de bikkels die over het algemeen als vuur-

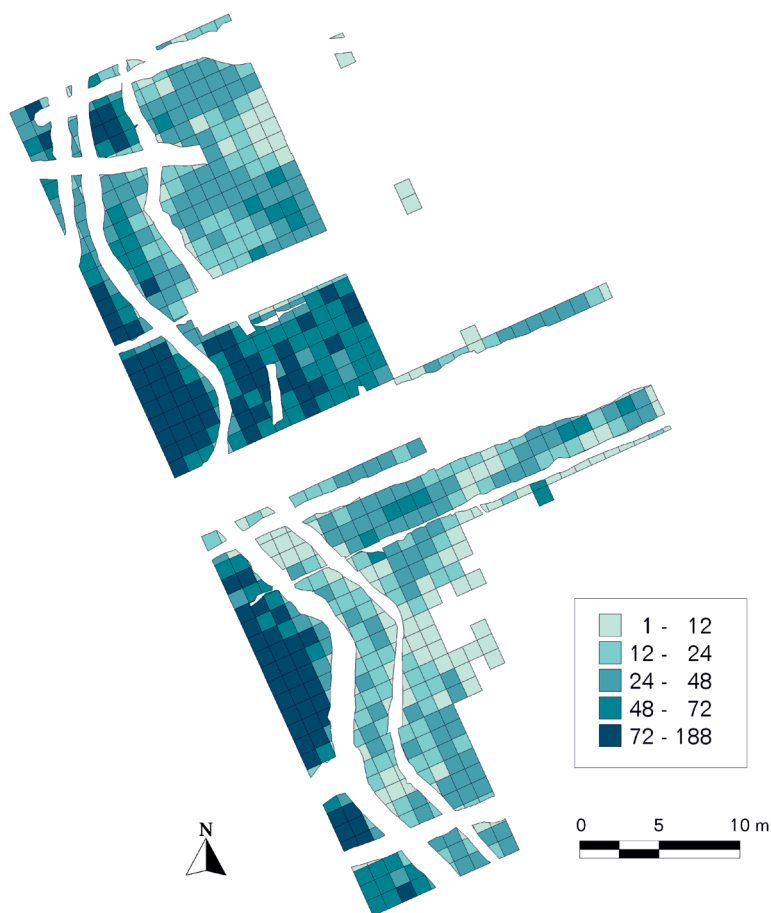

Fig. 2. De verspreiding van het aantal vuursteen per m²-vak onder de bouwvoor en het eerste, verrommelde opgravingsvlak (Fig. J.P. Mendelts en R. Fens, RUG/GIA).

maker wordt geïnterpreteerd. Het gaat om robuuste staafvormige voorwerpen met een drie- of vierhoekige doorsnede en afronding aan de top en/of versplintering van de ribben. Gezien de variatie in vorm en intensiteit van de schade die onder een stereomicroscop te zien is, is de interpretatie als vuurmaker wellicht te beperkt. De tientallen exemplaren van de Helpermaar vormen een aardige collectie voor toekomstig gebruikssporenonderzoek en zijn in een breder kader interessant in de discussie over het gebruik van vuurmakers in de Steentijd (zie *Paleo-aktueel* 19).

Aardewerk

Van de enkele honderden scherven die we aan het Neolithicum kunnen toewijzen zijn slechts negentien versierd met trechterbeker-motieven. A. Brindley dateert de versierde fragmenten in horizont 4 (ca. 3200-3050 v.Chr.). De neolithische scherven zijn doorgaans slecht geconserveerd en sterk gefragmenteerd. De herkende keramiekvormen zijn geschouderde potten en terrines, terwijl trechterbekers lijken te ontbreken. Incidenteel is kwartszand als magering gebruikt, maar de meerderheid van het aardewerk is gemagerd met granietgruis.

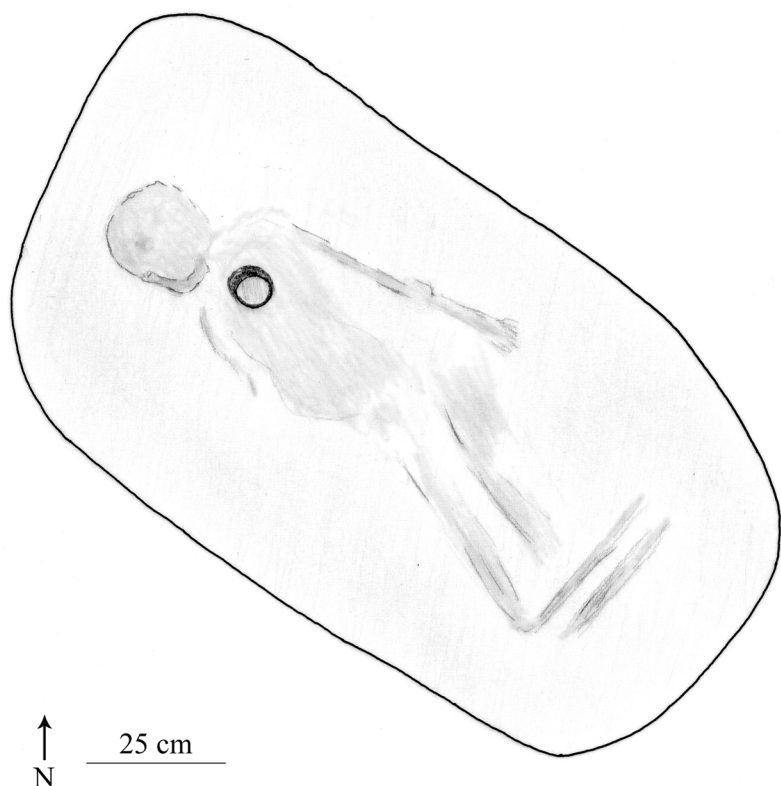

Fig. 3. Het EGK-graf met het lijksilhouet en de positie van de beker (Tek. H. Staal, Stichting Monument & Materiaal).

Natuursteen

Ter plaatse van de Trechterbekernederzetting zijn veel gebruikte natuurstenen gevonden, zoals klopstenen, wrijfstenen, slijpstenen, wetstenen en aambeelden. Van de werktuigen durven wij alleen de klopstenen in het Neolithicum te dateren. Het overgrote deel van de natuurstenen, evenals de vuurstenen, zullen destijds in de omgeving van de nederzetting zijn opgeraapt. Slechts enkele natuurstenen kunnen als exoten worden aangemerkt, waaronder twee klopstenen die op basis van de steensoort niet op de Hondsrug thuishoren. Hetzelfde geldt voor het enige sieraad, een fragment van een barnstenen kraal. In hunebedden zijn barnstenen kralen niet ongewoon, maar in een nederzettingscontext zijn ze schaars.

Het EGK-graf

Het EGK-graf ligt aan de zuidoostkant van het opgravingsterrein, ongeveer op de scheiding van dekzand en keileem op een hoogte van ca. 0,6 +NAP. De grafkuil, met een omvang van 1,7x0,85 m en oostzuidoost-noordnoordwest georiënteerd, kwam bij het uitdiepen van een IJzertijdsloot aan het licht. Het ovale, lichtbruin gekleurde grondspoor tekende zich zwak af tegen het bruine dekzand.

Na ontdekking is het graf schavenderwijs in drie vlakken verdiept. De resterende diepte van de grafkuil was 20 cm. Het prehistorische loopvlak zal op 0,8 tot 1 m +NAP hebben gelegen. De grafkuil zal dus oorspronkelijk ongeveer 50 cm diep zijn geweest. Deze geringe diepte doet vermoeden dat er aanvankelijk een laag heuveltje over het graf heeft gelegen.

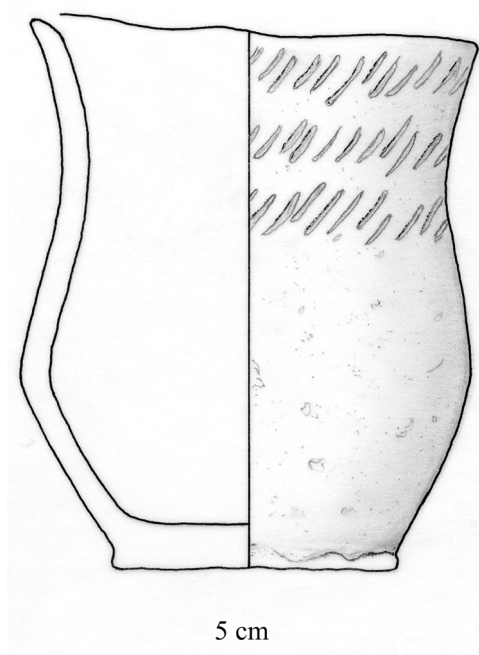

Fig. 4. Beker van type 1e van de Enkelgrafcultuur (Tek. H. Staal, Stichting Monument & Materiaal).

Op het tweede vlak tekende zich een slecht geconserveerde lijkschaduw af. Hierin was een gehurkt persoon te herkennen, liggend op de rechterzijde met het hoofd aan de westkant (fig. 3). Deze positie wijst op een mannengraf (Drenth & Lohof, 2005). Tussen kin en borstkas van de overledene was een kleine beker geplaatst die op de bodem van de grafkuil stond (fig. 4). De beker is van het type 1e uit de Enkelgrafcultuur (Lanting & Van der Waals, 1976). De hoogte van de beker is 10,5 cm, de diameter van de rand is 8,5 cm, die van de hals is 7,5 cm, van de buik is 8,5 cm, en de diameter van de bodem is 5 cm. De wanddikte is gemiddeld 5,4 mm. Het wandoppervlak is zorgvuldig gepolijst en de klei is met potgruis verschaald. De kleur is lichtbruin tot lichtgrijsbruin. De beker heeft een vrij sterk geprofileerd S-vormig profiel met duidelijke buikknik, een afgeronde rand en een vlakke bodem met een 0,5 cm hoog

standvoetje. De beker is versierd met drie rijen diagonale spatelindrukken. Bekertype 1e wordt geplaatst in fase 3 en 4 van de EGK, tussen ongeveer 2700-2450 v.Chr.

Andere grafgraven werden niet aangetroffen. Een AMS-datering van een verkoold fragment van een hazelnootdop uit de grafkuil heeft het volgende resultaat opgeleverd: 4095 ± 35 BP (GrA-45909). In kalenderjaren ligt de datering tussen 2864 en 2497 v.Chr. (gekalibreerd met Calib. 6.0, 2009). Kleine EGK-grafvelden kennen we onder meer uit Midlaren (Raemaekers, Smit & Niekus, 2008) en Leek (Ufkes, 2001).

Op ongeveer dertien meter afstand van het graf lagen twee forse veldkeien (rapakivigraniet: determinatie H. Huisman). Ze lagen enkele decimeters in het, van nature steenloze, dekzand. Door het ontbreken van een zichtbare ingraving is het aannemelijk dat de stenen hier tijdens het Neolithicum zijn geplaatst. Of er een relatie tussen deze constructie en het graf bestaat is onzeker. Behalve het graf kunnen we ook een gebroken hamerbijl van dioriet tot de Enkelgrafcultuur rekenen. Het fragment is gevonden in een IJzertijdspoor, maar kan oorspronkelijk tot een grafinventaris hebben behoord.

Andere neolithische vondsten in de gemeente Groningen

De flanken van de Hondsrug in de gemeente Groningen zijn rijk aan archeologische resten uit het Midden en Laat-Neolithicum (fig. 5). De Trechterbekernederzetting te Helpermaar is een voorbeeld van de grotere vuursteenvindplaatsen die we met name van de westelijke flank kennen. Andere voorbeelden zijn de iets zuidelijker gelegen vindplaatsen in De Wijert-Zuid (Deckers, 1981) en een oppervlaktevindplaats net over de grens in de gemeente Haren. Op de oostelijke flank wordt het beeld gedomineerd door akkercomplexen zoals in de Oosterpoortwijk en langs de Oostersingel (Kortekaas, 2002).

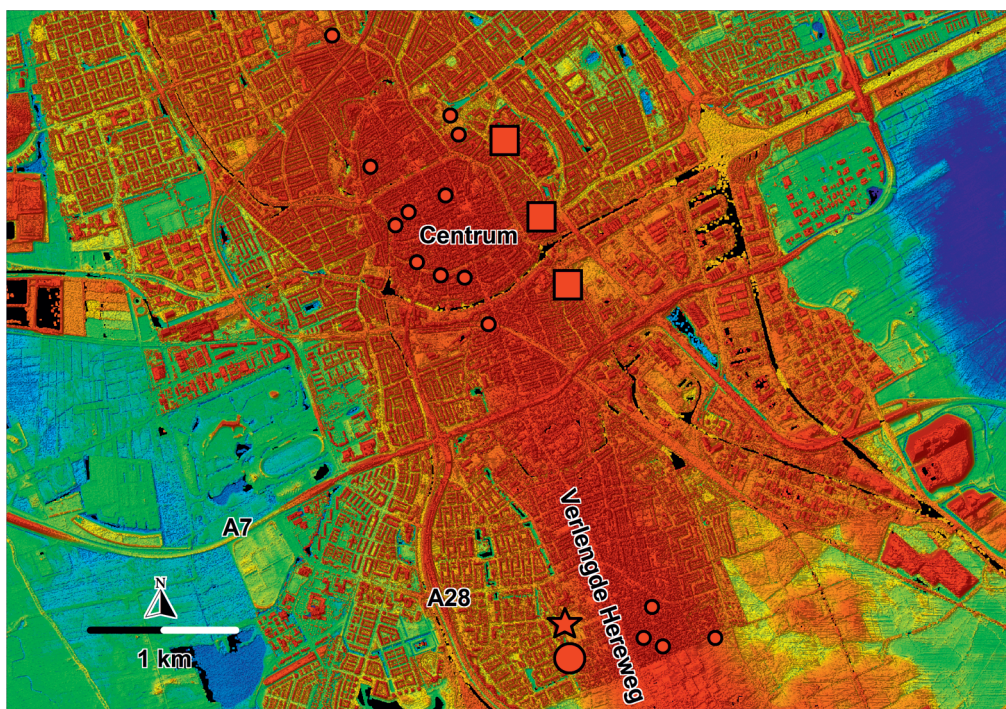

Fig. 5. AHN-uitsnede van de noordelijke uitloper van de Hondsrug met de stad Groningen en een selectie van steentijdvindplaatsen (m.n. Neolithicum). Ster: Helpermaar; vierkant: vindplaatsen met ploegsporen van de Trechterbekercultuur; kleine cirkel: losse vondsten of kleine vuursteenvindplaatsen; grote cirkel: grotere vuursteenvindplaatsen. Het verspreidingsbeeld is deels gebaseerd op Kortekaas (1990) (Fig. M. Niekus, Groningen en J. Huis in 't Veld, ARC bv).

Nederzettingen op de hogere delen van de Hondsrug zullen nauwelijks toegankelijk zijn voor onderzoek vanwege de huidige bebouwing. De losse vuursteenvondsten uit de stad zijn een mager restant van de vroege boerengemeenschappen.

Conclusie

Het gebruik van het opgegraven terrein lijkt in de loop van de prehistorie een aantal keren te veranderen. De oudste resten, een microlithische spits en trapezia, wijzen op jachtactiviteiten in het (Laat-)Mesolithicum. Tijdens de Trechterbekercultuur is het terrein langdurig ofwel veelvuldig als nederzittingsplaats gebruikt. De hoeveelheid artefacten, de diversiteit aan vuurstenen werktuigen

en het voorkomen van aardewerk wijzen op een keur aan uitgevoerde activiteiten. Het graf en mogelijk ook de gebroken hamerbijl maken duidelijk dat het terrein tijdens de daaropvolgende Enkelgrafcultuur in gebruik was als begraafplaats. Nadien (Laat-Neolithicum en Bronstijd) zijn er weer aanwijzingen, in de vorm van pijlpunten met oppervlakteretouche, voor gebruik van het terrein als jachtgronden. Pas in de IJzertijd is er sprake van structurele bewoning en agrarische activiteiten.

Dankwoord

Wij zijn de studenten en de staf van het GIA, medewerkers en vrijwilligers van Stichting Monument & Materiaal erkentelijk voor

hun hulp. Een speciaal woord van dank gaat uit naar G.L.G.A. Kortekaas (Gemeente Groningen), A. Brindley (GIA), K. Helfrich (Stichting M&M en Gemeente Groningen), H. Huisman (Universiteitsmuseum Groningen) en J.N. Lanting (GIA).

Hunting, habitation and internment on the western side of the Hondsrug (province of Groningen)

This article presents the Neolithic finds from excavations in the southern part of the city of Groningen alongside the Helpermaar water-course. The finds consist of a Neolithic grave and a large concentration of flint artefacts (c. 45,000 pcs.), stones and dozens of potsherds, which is interpreted as a settlement site. The settlement can be attributed to the TRB, given the presence of decorated pottery (Brindley's Horizon 4, c. 3200-3050 BC), transverse points, strike-a-lights and fragments of polished flint axes. A grave of the Single Grave Culture was found at a distance of approximately 100 meters from the settlement. No grave goods were found except for a small beaker. In the grave a silhouette of a body was visible. The body lay on the right side with the beaker placed between the chin and the chest. It is likely to be a male burial. A barrow may once have covered the grave.

Noten

1. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.
2. Archaeological Research & Consultancy (ARC) bv, Koningsweg 48, 9701 CA Groningen.
3. Lopendiediep 28, 9712 NW Groningen.
4. De opgravingsresultaten zullen uitgebreid worden gepubliceerd in de reeks Stadse Fratsen van de Gemeente Groningen en Stichting Monument & Materiaal (<http://www.stichtingmenm.nl/explorer/earcheo/earcheoframes.htm>).
5. De term werd door Van Giffen reeds in 1943 gebruikt voor de beschrijving van

soortgelijke “min of meer problematische, behouwen, bikkellachtige werktuigen” uit hunebed D27 (Van Giffen, 1943: 135).

Literatuur

- Deckers, P.H., 1981. Het neolithische vuursteenmateriaal uit Groningen – De Wijert-Zuid. *Groningse Volksalmanak*, 178–201.
- Drenth, E. & E. Lohof, 2005. Heuvels voor de doden. Begraving en grafritueel in de bekertijd, vroege en midden-bronstijd. In: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van der Broeke, H. Fokkens & A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 433–454.
- Giffen, A.E. van, 1943. Oudheidkundige aantekeningen over Drentsche Vondsten (X). *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 93–136.
- Kortekaas, G.L.G.A., 1990. De prehistorie van Groningen. In: J.W. Boersma, J.F.J. van den Broek & G.J.D. Offerman (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*. Bedum, Uitgeverij Profiel, 33–42.
- Kortekaas, G.L.G.A., 2002. Sporen van niveau: landbouwers in de diepte. *Noorderbreedte* 26 (1), 6–7.
- Lanting, J.N. & J.D. van der Waals, 1976. Beaker Culture relations in the Lower Rhine Basin. In: J.N. Lanting & J.D. van der Waals (red), *Glockenbecher Symposion Oberried 1974*. Bussum/Haarlem, Fibula-van Dishoeck, 1–80.
- Niekus, M.J.L.Th., 2008. Een studie naar de ontwikkeling van trapeziumvormige pijlbewapening tussen 8100 en 4100 BP. *Paleo-aktueel* 19, 56–65.
- Oosterhuis, J., 2004. Locatiekeuze van de Trechterbekercultuur op kaartblad 17 (Dr.). *Paleo-aktueel* 16, 44–48.
- Raemaekers, D.C.M., B.I. Smit & M.J.L.Th. Niekus, 2008. Bewoning uit de vroege prehistorie: laat-paleolithicum tot en met de vroege ijzertijd. In: J.A.W. Nicolay (red), *Opgavingen bij Midlaren: 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal*.

Groningen, Barkhuis/University of Groningen, University Library, 79–82.

Ufkes, A., 2001. Bijlage 2: Aardewerk. In: M.J.M. de Wit, *Een aanvullend archeologisch onderzoek op het AZC te Leek (gem. Leek)* (ARC-Publicaties 44). Groningen, ARC bv, 19–39.